

5. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 30 (1480-1546 гг.). Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 386 с.
6. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXVII. Литовская Метрика. Отд. 1. Часть 1. Книга записей. Т. 1. / ред. И.И. Лаппо. – СПб. : [без изд.], 1910. – 1074 с.
7. Троневиц П.О. Луцький замок / П.О. Троневиц. – Луцьк : ДІКСОН, 2003. – 198 с.
8. Archiwum książąt Sanquzków w Sławucie. – We Lwowie, 1890. – Т. IV. 1535-1547. – 647 s.
9. Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego / H. Łowmiański. – Poznań, 1983. – 579 s.

The article shows the location of the archive Sangushko Volyn locks in the economic system of the Grand Duchy of Lithuania on the basis of documents of Lithuania metric. It was analyzes the politics of the supreme power, aimed at monitoring the state of fortifications. Attention is given to work starosty, other managers (uryadniki) on the organization of local government and the proper maintenance of castles.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Volyn land, castles, audit, Privilege, Mayor.

Отримано: 15.03.2013

УДК 94(477)

В. П. Драганенко

СИСТЕМА ОБОРОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПРИКОРДОННЯ ПОДІЛЛЯ В СЕРЕДИНІ XVII ст.

Зважаючи на обмежене коло джерел, у даному дослідженні здійснено спробу реконструювати перебіг подій на основі наявних історичних матеріалів. Визначено оборонну стратегію козаків у битвах із польсько-татарським військом. Окреслено мережу шляхів через прикордонні козацькі землі на ґрунті аналізу огляду місцевості. Розглянуто на основі різнобічного аналізу протяжність доріг і взаємопов'язаність фортець у системі оборони. Спираючись на історичні матеріали, подано огляд подальших окремих боїв Визвольної війни, місце і роль оборони краю у системі захисту всіх козацьких земель. Здійснено спробу реконструювати розташування важливих оборонних фортець на прикордонні краю.

Ключові слова: Бершадська сотня, оборонна лінія, м. Янів, р. Дохно, р. Удич, С. Лянцкоронський, м. Умань.

Актуальність теми. Нез'ясовані сторінки історії прикордонних козацьких земель впливають на формування цілісного сприйняття перебігу подій в краї, їх взаємозв'язок та визначають подальший хід історичного процесу. Необхідно звернути увагу на головні шляхи через прикордонні землі, напрямки вторгнення загарбників і оборонну мережу козацьких фортець. Уточнюючи, порівнюючи і аналізуючи причини, перебіг і наслідки подій висвітлиться розуміння історичної значущості і цілісної картини адміністративного поділу України середини XVII ст. Отже, поглиблюється усвідомлен-

ня конкретних чинників, які впливали на формування системи козацької державності у всій цілісності соціально-економічного та військово-оборонного характеру.

Головними джерелами, які проливають світло на розгляд даної теми, є: картографічний матеріал, зокрема карта України Г.Л. де Боплана, Реєстр Війська Запорозького (1649 р.) та літописи козацьких літописців С. Величка та Самовидця початку XVIII ст. Цінні осмислені відомості містить монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» та дослідження В. Смоля і В. Степанкова «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет». На час написання даної статті питання оборонної системи подільського прикордоння зі степом залишається поза достойною увагою дослідників.

Мета наукової публікації – реконструювати взаємозв'язок оборони прикордонних земель, мережі шляхів із півдня через край вглиб України та причини адміністративного підпорядкування Бершадської сотні саме Уманському полку. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- з'ясувати наукову розробку проблеми шляхом віднайдення достовірних і ґрунтовних свідчень з даної теми;
- проаналізувати взаємозв'язок подій відносно історичного процесу;
- з'ясувати переміщення військових загонів загарбників шляхами краю на основі історичних матеріалів;
- відобразити характер і значення подій стосовно оборонного комплексу у вирі боротьби за незалежність козацьких земель середини XVII ст.

Важливою і маловивченою сторінкою минулого є причини адміністративного підпорядкування Бершадської сотні Уманському полку [1, с. 201-232]. Розташування міста Бершаді географічно визначило належність місцевої козацької сотні до полкового центру в Умані з кількох важливих причин. Першою з них є мережа шляхів із півдня в напрямку на Умань, які проходили біля або через місто. Другою причиною можна назвати прикриття найважливішої у краї водної артерії – Південного Бугу. Не захопивши Бершадську і Ладизинську фортеці, нападники не могли вийти до Бугу для переправи через річку. Таким чином, оборонці краю мали час подолати цей водний рубіж і відступити до Умані у випадку значно переважаючих сил супротивника. Очевидно, саме тому села й містечка, що підпорядковувалися Бершадському сотенному центру, розташовувалися по обох берегах Південного Бугу. Бершадська фортеця, зведена неподалік злиття двох рік – Берладинки і Дохно, була серйозною перепорою, яку мали подолати ординці на своєму шляху на північ чи схід.

Ще однією причиною був військовий талант козацьких стратегів. Брацлавський полк стримував напади польських військ та їхніх союзників-татар із півдня. Результатом виснажливих боїв для нападників мав бути наступ вглиб України, тобто, в першу чергу, на Умань. Отже, вороги повинні були перегрупувати свої

сили на правий фланг для того, щоб прорвати козацьку оборону і переправитись через Буг у найзручнішому місці. Варто наголосити, що з давніх-давен на окраїні сучасного села Лугова для переправи через Буг був знаний брід. І саме тут місце для перетину річки найбільш вдале і придатне. До того ж і течія спокійна, а дно піщане. Тому можна стверджувати, що охорона цієї переправи була важливим завданням, серед інших, для Бершадської сотні.

Нападники могли спробувати прорватися північніше від Бершаді, за Ладижином, проте тут ще більше укріплених фортець і стрімка течія Бугу. Крім того, намагаючись захопити міста Немирів, Ладижин, Брацлав польські війська втратили б значні сили і час, тому цей напрямок наступу для них був би ще більш важким і невдалим. В той же час козаки, зібравши всі сили Уманського полку і діставши допомогу чи підкріплення, мали змогу перейти у наступ на лівому фланзі. Зім'явши ворога, вони могли відрізати тили супротивника, що загрожувало йому оточенням і поразкою. Отже, для успішного просування вглиб України польським і татарським нападаючим необхідно було утримувати значні сили як на лівому, так і на правому флангах. Тому чисельність ворожих військ мала бути досить значною.

Видатний історик козаччини І. Крип'якевич окреслив оборонну стратегію козаків. «Першу оборонну лінію становили військові застави, скоріше пікети, у смузі над річками Случчю і Мурафою. Але значних сил шляхетських військ вони не могли спинити і, звичайно, або були розбиті у боях, або відступали в тил. Друга лінія проходила повз Вінницю, Брацлав і Паволоч, з численними малими містами і замками. Хмельницький підсилював цю смугу допоміжними військами з наддніпрянських полків, і біля цих міст точилися криваві і запеклі бої; в яких відзначився І. Богун. Але деколи і Вінницю і Брацлав доводилося евакуювати під сильним натиском магнатських військ. Тоді оборона переходила на третю, найукріпленішу смугу – по лінії Біла Церква – Умань. Ця лінія була найкраще укріплена і польським військам ніколи не вдалося її здобути. Вона охороняла основний центр Запорізького війська з гетьманською столицею в Чигирині [2, с.145]».

Для розуміння планів захисту краю мають неабияке значення напрямки шляхів через або біля міста Бершадь на Умань. Тому першим слід розглянути шлях із володінь Османської імперії, який перетинав межі козацьких земель на північ від м. Кам'янка. Він проходив правим берегом річки Кам'янки до м. Дмитрашків. Звідси дорога звертає дещо на північний захід і виходить до укріпленого м. Гарячківка на однойменній річці. Шлях пролягає узвишшям поза водними перешкодами і лише у містечку була переправа через р. Гарячківку. Звідси він не змінював напрямку і виходив до м. М'ястківка (сучасна Городківка на р. Марківці). Тут він поєднувався із старовинною дорогою, що простягалася від Ямполя на схід до Чорного шляху. Далі вона вела узвишшям на схід до м. Жабокрича і простягалася лівим берегом р. Бережанки аж до м. Ободівки. Шлях йшов вздовж правого берега р. Берладинки

до м. Баланівки. Це містечко було добре укріплене. Ліву (західну) його частину оточував дерев'яний, обмащений глиною, частково кам'яний мур. Підйомний міст через Берладинку відокремлював містечко і замок у східній частині фортеці. Повз замок простягалася дорога в північному напрямку на м. Сумівку. Варто відзначити, що Бершадська фортеця, зважаючи на її особливе стратегічне значення, власне знаходилась ніби в кільці фортець. І, звичайно, найбільш важливі напрямки були найкраще захищені Баланівською, Сумівською фортецями та укріпленнями понад південними околицями міста.

Шлях із Сумівської фортеці йшов на північ лівим берегом р. Тьми. Потім він звертав на схід у межиріччя Тьми і Сури до сильно укріпленої Соболівської фортеці. Звідси дорога вела на схід до містечок Мочулки у верхів'ях р. Ялти. Далі шлях йшов повз південні околиці с. Степанівки на р. Кублич до поселення Важна (очевидно, сучасна Марківка) на північ від Степанівки на тій же річці. Потім – знову на схід до м. Янів (очевидно, сучасний Старжгород) у верхів'ях р. Теплички. Паралельно м. Янів, але вже у верхів'ях одного із рукавів р. Удич, знаходилось м. Обозівка (очевидно, сучасна Комарівка), через яку дорога вела далі на північний схід. Від Обозівки через узвишся можна було дістатися до м. Талалаївки у верхів'ях р. Удич. Звідси, рухаючись на південний схід, вздовж витоків Удича дорога тягнулася до м. Орадівки. Це одна із найближчих до Умані фортець, що забезпечувала підступи до міста із західного боку і знаходилась на вістрі головного удару.

Таким чином, можна відзначити, що дорога йшла через фортеці, які забезпечували охорону шляху. Проте ця особливість визначалась ще й тим, що шлях через містечко проходив між першою і другою лініями оборони. Тому захист шляху і поселення у стратегічному відношенні мав певні особливості. Якщо, переважаючи чисельно, війська ворога контролювали дорогу, можна було зачинитися у фортеці і все ще обороняти її чи відстояти до прибуття допомоги або відходу загарбників.

Інша, досить вживана, дорога з півдня на Умань в середині XVII ст. також проходила неподалік Бершаді. Вона простягалась правобережжям Південного Бугу. Розпочиналась біля турецької фортеці Балта і тягнулась на північний схід до сучасної р. Саражинки, де знаходилась переправа у місцевості біля села Шляхове. Це поселення, згідно стародавньої легенди, виникло надорозі із південних володінь Османської імперії до Наддніпряниці. Далі шлях йшов на північ повз сучасне с. Піщана, де була переправа через р. Саврань, і пролягав на північний захід до поселення Якубівки (тепер відноситься до східної частини с. Михайлівки). Там був міст через р. Яланець. Характерно, що с. Якубівку, як свідчать стародавні перекази, заснували поселенці, які несли сторожову службу на прикордонні і в обов'язки яких входило спостереження за переміщенням ординців і охорона торгового шляху. Звідси дорога знову йшла на північ до устя р. Дохни, де був неглибокий брід та переправа через Південний Буг. Далі вела на

північний захід узвишшям, приблизно по лінії сучасної залізниці до східних околиць с. Джулинка. У цій місцевості шлях звертав на схід в напрямку сучасного с. Березівки, де можна було легко переправитися через ліву притоку р. Удич. Потім дорога звертала на північ і виходила приблизно за три кілометри від сучасної залізничної станції Удич, пролягаючи узвишшям по лінії залізниці до східних околиць с. Орадівки. А далі – на схід до Умані.

Про кровопролитні бої вздовж цього шляху впродовж зимової військової кампанії 1654-1655 рр. згадують у своєму дослідженні сучасні українські історики В.Смолій і В.Степанков. «На шляху до Кристинополя (поляки і татари. – В.Д.) спалили ряд містечок. Звідтіля послали корогви до Ліщинова, де, зломивши опір козаків і міщан, місто й замок спалили, захоплених у полон віддали татарам. Далі шлях карателів лежав до Кам'яниці (Кам'янки). По дорозі розгромили п'ять таборів козаків, селян і міщан: під Талалаївкою, Шельпеховим, Шарівкою, Кочубеївкою та Сухою Дібровою. Здобич забрали жовніри, а людей – татари. Після Кам'яниці ворог здобув і зруйнував Янів. Приблизно 12 лютого людолови підійшли до Усть-Бершаді, оволоділи нею і всіх мешканців теж віддали татарам. Аж тепер вони зупинилися на постій. Близько 13-14 лютого татарські мурзи вирушили з ясиром до Криму.

Під час походу польського війська у козацькі землі, за даними польного гетьмана (П. Потоцького. – В.Д.), було захоплено й знищено майже 50 міст. Зазначимо, що мужня оборона їх мешканців серйозно послабила боєздатність ворожої армії. Фактично на середину лютого вона вже не могла проводити наступальних операцій. У листі до короля Лянцкоронський (очолював підрозділ польської армії. – В.Д.) визнав, що військо «дуже знищене». Особливо великих втрат, за його словами, зазнали піхотинці і драгуни [3, с.502-503]. Вищенаведена цитата певним чином підтверджує шлях просування загарбників. У зимових умовах вороже військо не могло минати дорогу, яка простягалася з півдня на Умань. Отже, фактично від Орадівки до Янова воно просувалося саме цим шляхом. Очевидно, нападники переправились через р. Удич у місцині біля сучасного с. Пологи. Потім вони рушили на південь в напрямку Джулинка, де переправились через Південний Буг. Звідти повернули на схід, як сказано у дослідженні, до Усть-Бершаді.

Як висновок, можна означити, що реконструкція подій Визвольної війни і системи оборони Подільського прикордоння, наступні перебіги історичного процесу нерозривно пов'язані з економічним та соціальним життям краю на межі степу. Адже саме тут багаторазово зупинялися і фактично втрачали боєздатність чисельні польські армії і татарські орди. Героїчна і мудро продумана оборона, пов'язана з рельєфом місцевості, шляхами та водними артеріями, рятувала інші українські землі від навали загарбників. Лише у цій вищеназваній кампанії було зупинено 30-ти тисячну польську армію, не рахуючи її татарських союзників. Мешканці прикордонних земель неодноразово виконували поставлене на них завдання стримувати і не допускати ворогів вглиб України.

Список використаних джерел:

1. Реєстр Війська Запорозького (1649 р.). – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.А. Бутич, Я.Д. Ісаєвич]. – [2-е вид., випр. і доповн.]. – Львів : Світ, 1990. – 408 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
3. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – [2-е вид., доп., перероб]. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.

In connection with a limited number of sources in the study, an attempt is made to reconstruct the events on the basis of existing historical materials. Determined defensive strategy of Cossacks in the battle with the Polish-Tatar invaders. Outlined the system of ways through the border Cossack lands on the basis of analysis of site inspection. Considers and analyzes the relationship of transport and fortresses in the defence system. Based on historical materials, considered by subsequent individual fighting the war of independence, the place and importance of the protection of the territory of the defence system, all of the Cossack lands. Made an attempt to reconstruct the placement of the main fortresses in the border region.

Key words: *Bershadskaja sotnja, line of defence, t. Janov, r. Dohno, r. Udich, S. Lanckoronskij, t. Uman'.*

Отримано: 19.04.2013

УДК 94(477.43)«17/19»:930.2

О. М. Кримська

ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ В ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТАХ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. (на прикладі повітового міста Ямполь)

На основі аналізу законодавчих актів Російської імперії та низки вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів зроблено спробу виділити особливості земельних відносин у приватновласницькому місті Ямполі Подільської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: *земельні відносини, міста, землеволодіння, Подільська губернія, Ямпіль.*

Проблема земельних відносин у містах Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. є однією зі складних і недостатньо висвітлених у вітчизняній історіографії. Не зважаючи на те, що окремі аспекти проблеми знайшли відображення в працях дореволюційних дослідників П. Батюшкова, В. Вороніна, В. Гульдмана, А. Дем'яненка, І. Дитятини, М. Петрова, А. Прусевича, М. Орловського, М. Островерхова, С. Саченка, М. Симашкевича, Ю. Сіцинського, Д. Багалія, А. Крилова, О. Оглоблина, М. Слабченка; радянських – Т. Брянцевої, І. Гуржія, Т. Дерев'янкін, О. Компана, М. Крикуна, В. Маркіної, Л. Мельника, О. Нестеренка, П. Телічука; періоду державної незалежності України – С. Борисевича, О. Реєнта, А. Філінука, А. Задорожнюка, Т. Лазанської, В. Левицького, канди-